

Ігор Кульчицький

Одиниці на позначення часу і простору у збірці М. Номиса Українські приказки, прислів'я і таке інше

Простір, який виражає порядок співіснування окремих об'єктів і до основних характеристик якого відносять протяжність чи обсяг, та час, який характеризує тривалість буття об'єктів та явищ (СУМ 1970–80), належать до основних категорій буття людини. Тому великий інтерес викликають дослідження засобів вербалізації та способи використання категорій часу та простору, зокрема у фразеологічних одиницях.

Питання концептуалізації часу і простору на матеріалі української пареміології досліджено лише фрагментарно, здебільшого у зіставному аспекті: Богущкий (2009), Близнюк (2007). Дещо детальніше ці категорії розглянуто на матеріалі українських фольклорних текстів (Голі-Оглу 2007, Кобилко 2014, Слухай 2003, Тищенко 2001).

Мета цієї праці – проаналізувати використання понять категорій простору і часу у визначній пам'ятці української літератури – збірці Матвія Номиса (Матвія Терентійовича Симонова) Українські приказки, прислів'я і таке інше (Номис 1993). Уперше її видано в Санкт-Петербурзі в 1864 р. у часі між двома заборонами української мови – Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876). Ці заборони зумовили як цензурування самої збірки, так і утруднили її розповсюдження вже після видання. Про це так написав М. Пазяк: «...українська збірка прислів'їв Номиса, як і більшість пам'яток української культури, через несприятливі умови життя народу перебувала у напівзабутті і забороні» (Номис 2004: 5).

На початку ХХ ст. у Записках Наукового товариства ім. Шевченка (1909, т. 88, кн. 2) М. Возняк опублікував знайдені ним зразки паремій, які цензура вилучила в першому виданні. Перевидано збірку було лише у 20-х роках минулого століття. Саме тоді в радянській Україні був короткотривалий час українського відродження. Накладом 150 примірників її перевидав відомий фольклорист й етнограф А. Лобода. Надалі М. Номиса було зараховано до ворогів радянської України та соціалістичної

культури і збірку не перевидавали до 90-х років минулого століття. Починаючи з березня 1991 року журнал Київ частинами надрукував її тексти. За кордоном збірку перевидано у 1985 р. з ініціативи та на кошти Владики Мстислава, патріарха Української Автокефальної Православної Церкви, і приурочено 120-річчю її виходу в світ (Номис 2004: 5–7).

За незалежної України збірку в 1993 р. видало київське видавництво Либідь, розпочавши нею серію Літературні пам'ятки України, воно ж і перевидало її у 2004 р. у серії Пам'ятки історичної думки України (Номис 2004).

Коротко звертаючись до історії укладання збірки, належить передусім зазначити те, що матеріалом для неї послуговували фразеологічні одиниці, зібрані не лише автором, а великим колективом фольклористів та етнографів. Сам М. Номис у підзаголовку своєї збірки вказує: Збірники О. В. Марковича та інших, відзначаючи серйозну роль Опанаса Васильовича Марковича у збиранні фольклорного матеріалу. О. Маркович передав М. Номису збірник прислів'їв та приказок, у якому, за твердженням Номиса, «всього-навсього приказок... з одніями, з півсотні тисяч, або й більш» (Номис 2004: 27). Опанас Маркович був лише одним зі збирачів матеріалу; свої приказки М. Номису також подали В. Білозерський, М. Білозерський, О. Богуславський, Марко Вовчок, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров, І. Котляревський, П. Куліш, О. Лазоревський, П. Огієвський, А. Свидницький, Т. Шевченко, О. Шишацький-Ілліч, та інші. Територія, де було зібрано паремії, охоплює Київщину, Волинь, Південь України (частково), Поділля, Полтавщину, Слобожанщину, Чернігівщину. До сьогодні не з'ясовано до кінця питання особистого практичного внеску М. Номиса у видання книги, адже у його збірці налічується близько 15 000 одиниць, тимчасом як лише О. Маркович подав їх близько 50 000. Очевидно, М. Номису довелося провести величезну роботу з опрацювання та систематизації зібраного матеріалу, який інші етнографи подали йому, вважаючи його більш кваліфікованим для цього.

Збірка має низку особливостей, що роблять її унікальною фольклорною пам'яткою. Як зазначають дослідники, М. Номис уперше в українській фразеографії застосував тематичний принцип, поділив розділи на спеціалізовані підрозділи (Номис 2004: 17–18). Окрім того, запроваджено чітку паспортизацію одиниць за місцем їхньої фіксації.

Паремії, у яких використано поняття категорій простору та часу, становлять біля 8% від усіх, що подані у збірці (приблизно порівно для часу і простору). Зазначимо, що при аналізі використано тематичний поділ

фразеологічних одиниць автора збірки. При цьому одиниць, які безпосередньо вербалізують поняття категорій простору і часу, надзвичайно мало. Стосовно простору це: 'близько' – *Як штихом докинуть (близько так)* (Номис 1993: 349); 'будь-де' – *Як Бог дасть, то и в окно подасть* (Номис 1993: 39); *Кому Господь має що дати, то дасть и в хаті* (Номис 1993: 39); *Як Бог дасть, то й тут завдасть* (Номис 1993: 39); 'далеко' – *Далеко, як оком сягнеш* (Номис 1993: 349); *У ржі, на межі, на кривій березі* (Номис 1993: 349); *Судою-тудою поза вколицею* (Номис 1993: 349); *Из Черепівки та на Нову греблю* (Номис 1993: 349); *Де Рим, де Крим* (Номис 1993: 349); *Де Крим, де Рим, а де попова груша!* (Номис 1993: 350); 'далекувато' – *Як на воловий рик* (міра даліні) (Номис 1993: 349); 'довгий' – *Миля козацька (довга)* (Номис 1993: 349); 'нікуди' – *Без Бога ні до порога* (Номис 1993: 39); 'відносні просторові координати' – *У Ляхів – пани, на Москві – ребьята, а у нас – брати* (Номис 1993: 76); 'широкий' – *Як Решетилівська толока (про що широке)* (Номис 1993: 350) тощо.

Стосовно часу це: 'давно минуле' – *Бере живий жаль, як згадаєш старовину* (Номис 1993: 70); 'дуже давно' – *Адамови літа з починку світа* (Номис 1993: 69); *За рижого бога, за перістих людей (дуже давно)* (Номис 1993: 316); *За царя Горошка* (Номис 1993: 316); *За короля Горошка, коли людей було трошки* (Номис 1993: 316); *За царя Гороха, як було людей троха* (Номис 1993: 316); *То ще тоді діялося, як шкуряні гроші на світі були* (Номис 1993: 316); *За царя Томка, як була земля тонка* (Номис 1993: 316); 'запізно' – *Пришов пізно, аж завізно – прийшов рано, так не дано* (Номис 1993: 118); *Прийшов по хвилі, – вже миски помили* (Номис 1993: 118); *Політиало батьку к смерті* (Номис 1993: 118); 'колись' – *Не тепер, так в четвер* (Номис 1993: 239); 'минуле і теперішнє' – *Так за батьків було* (або: *Так батьки жили*), *так и нам треба* (Номис 1993: 70); *Як жили наші діди, то не було ім зовсім біди: бувало глек варенухи наберуть, та сидючи пють, та як ті мухи гудуть; а як нам прийшлося, жити довелося – усе лихо докупи сплелося* (Номис 1993: 70); 'ніколи' – *Мабуть москаль¹ тоді красти перестане, як чорт молицьця Богу стане* (Номис 1993: 77); *Москаль тоді правду скаже, як чорт молицьця стане*

1 Словник української мови (СУМ 1970–80) подає такі значення слова москаль: Москаль, я, *чол.*, заст. **1. Вояк, солдат** [...] **2. Росіянин** [...] Виданий у 1907–1909 роках словник за редакцією Б. Грінченка (СЛОВАРЬ) подає такі тлумачення: Москаль, *-ля*, м. **1) Великороссь** [...] **2) Солдат** [...] **3) Сорть льна, с'мя котораго не вылушивается само собой** [...] **4) Сорть чесноку** [...]. **5) Нас'к. Purghecoris apterus** [...] Ум. москалик, москаличок, москальчик [...] У якому значенні про людину це слово вжито у пареміях збірки М. Номиса встановити неможливо через їх небагатослівність.

(Номис 1993: 77); *Тогді він буде багатий, як пес – рогатий* (Номис 1993: 105); *Тогді будеш мати, як старий чорт візьмеця помірати* (Номис 1993: 233); *Як у куреці зуби виростуть* (Номис 1993: 261); *Як рак свисне* (Номис 1993: 262); *На Юрія, як рак свисне* (Номис 1993: 262); *На Юрія о цій порі, як рак свисне на оборі* (Номис 1993: 262); позначення дати події – *Кумицьця (гулять 29 и 30 Червця: 29 парубки и дівчата, а 30 чоловіки и жінки)* (Номис 1993: 61); позначення часу настання однієї події настанням іншої, яке невідомо коли буде – *Як буде місяць чернець, то буде й світу кінець* (Номис 1993: 56); *Як ся зійде Стрий и Ломець (ріки), то буде світу кінець* (Номис 1993: 56); відносний часовий проміжок – *Од леду до леду (весна, літо, осінь)* (Номис 1993: 64); 'тривало' – *Багато води до моря уплине* (Номис 1993: 269); позначення часового проміжку історичною персоною – *За старого Хмеля (Богдана Хмельницького) людей було жменя* (Номис 1993: 69); *За царя Саса (Августа Саксонського) наїлись люде хліба й м'яса; а як настав Понятовський, то все й пішло почортовський* (Номис 1993: 70); *За царя Саса, тогді добре було: їж хліб, хоч роспережи паса* (Номис 1993: 70); *За старого Саса, як було багато хліба й м'яса* (Номис 1993: 70); *За царя Саса, як носили пироги за пасом* (Номис 1993: 70); *За короля Саса їж хліб та розв'язуй паса* (Номис 1993: 70); позначення відносної дати релігійним святом – *А де ви тоді були, як Ісус Христос на Йордані хрестивсь?* (Номис 1993: 49); *На Сорок Святих школяр несе вчителеві сорок бубликів (або: книшів и д)* (Номис 1993: 57); *З Сорока Святих сорок морозів буде* (Номис 1993: 57); *На Теплаго Олекси (17 Березіля) шука риба лід хвостом розбиває* (Номис 1993: 57); *На Благовіщення (25-го Березіля) й птиця гнізда не в'є* (Номис 1993: 57); *Який день на Благовіщення, такий на Великдень* (Номис 1993: 57); *Середохресна неділя; Хрестці (печуть и їдять хрести, а один ховають, поки пшеницю сіять)* (Номис 1993: 58); *На Похвалу сорока яйцем похвалиця* (Номис 1993: 58); *На Похвалу птиця похвалиця первим яєчком* (Номис 1993: 58); *Чистий четвер (на Білому тижні; вранці купаюця)* (Номис 1993: 58); *К Великодню сорочка хоч лихенька, аби біленька, а к Різду хоч сирова, аби нова* (Номис 1993: 58); *На Великдень на радість стріляють* (Номис 1993: 58); *От пробі – Великдень! а він зовсім не великий* (Номис 1993: 58); *Коли на Мартина (14-го Квітня) буде хороша година, то буде хороше на людей и на урожай* (Номис 1993: 58); *Святий Юрій (23-го Квітня) по полю ходить, хліб-жито родить* (Номис 1993: 58); *На Юр'я ворона у житі сховаєця* (Номис 1993: 59); *На Юра сховаєця у житі кура* (Номис 1993: 59); *Як піде дощ на Юр'я, то буде хліб и в дурня* (Номис 1993: 59); *На Юрія сіна кинь, та й вилка закинь* (Номис

1993: 59); *На Юр'я повинна бути пашиа и в дурня* (Номис 1993: 59); *У дурня сіна стане до Юр'я, а у розумного до Миколи* (Номис 1993: 59); *Коли на Громницю півень не нап'єсця водиці, то на Юр'ю віл не наісця травиці* (Номис 1993: 59); *На Св Марка (25-го Квітня) ранній овес, а пізня татарка (арнаутка)* (Номис 1993: 59); *На Гліба-Бориса (2-го Травня) до хліба берися* (Номис 1993: 59); *Симона Зилога (10-го Травня; зілля збирають)* (Номис 1993: 60); *Петрівка – переднівок* (Номис 1993: 60); *Петрівка на хліб катівка* (Номис 1993: 60); *Хліб на Петрівку оцажай* (Номис 1993: 60); *Петро, коли буде тепло?* (Номис 1993: 60); *Як на Маркрини (19 Липця) буде дощ, то осінь буде мокра* (Номис 1993: 61); *Як прийде Илля, так наробить у полі гнилля* (Номис 1993: 61); *На Гліба й Бориса (24-го Липця) за хліб не берися* (Номис 1993: 61); *На Семена-Юди (1-го Вресня) боіця кінь груди* (Номис 1993: 61); *Пройшла уже й Покрова – заревла дівка, як корова* (Номис 1993: 62); *Покрова всю землю листом покрива* (Номис 1993: 62); *На Св Луки (певно 18-го Паздерника) нема хліба, а ні муки* (Номис 1993: 62); *На Яндрія (30-го Листопаду) вложи руку в засув* (Номис 1993: 62); *На Ганни – зачатія (9-го Грудня) починають бджоли мед істи* (Номис 1993: 63); *На Богоявленський празник стріляють – очищенів од гріх миру извіцають* (Номис 1993: 63); *На Петра Вериги (16-го Січня) розбиваюця криги* (Номис 1993: 63); *На Стрітення зіма з літом пострічаюця* (Номис 1993: 63); *На Обрiтення (24-го Лютого) обертаюця птиці до гнізда, хлібороби до плугів* (Номис 1993: 63); позначення відносного часового проміжку релігійним святом – *На благовіснім тижні вдовин плуг* (Номис 1993: 57); *Догодуй бджолу до Йвана (Верхонечерника, 19-го Квітня), то наряде тебе, як пана* (Номис 1993: 58); *Коли закує (зозуля) до Юр'я на голе дерево, то буде голодне літо; а як на лист, то буде поліття* (Номис 1993: 59); *До Юр'я догодуй скотину, та й вила закинй* (Номис 1993: 59); *До Юр'я сіна и в дурня, а на Миколу подавай та й вила поховай* (Номис 1993: 59); *У дурня до Юр'я, у розумного далі* (Номис 1993: 59); *До Юр'я б'ють дурня, а по Юр'ю б'ють и розумного* (Номис 1993: 59); *До Миколи ніколи не сій гречки, не стрижи овечки* (Номис 1993: 60); *До весняного Миколи не можна купацьця, бо з чоловіка верба виросте* (Номис 1993: 60); *До Духа не кидайся кожуха* (Номис 1993: 60); *По святім Дусі та все в кожусі* (Номис 1993: 60); *Після Йвана (Купала) не треба жупана* (Номис 1993: 60); *Коли до Йвана просо буде з ложку, то буде й в ложку* (Номис 1993: 60); *По Петру, то й по теплу* (Номис 1993: 61); *Бабське літо до Петра тільки* (Номис 1993: 61); *До Илли хмари ходять за вітром, а з Илли проти вітру* (Номис 1993: 61); *Після Илли нехай рій сидить на гіллі* (Номис 1993: 61);

До Илли гарні рої, а послі Илли – хоч плюнь на її (Номис 1993: 61); *До Спасівки мухи на пана роблять, а в Спасівку на себе* (Номис 1993: 61); *Од спаса та й рукавиці до паса* (Номис 1993: 61); *Хто сіє по Покрові, той не має що дати корові* (Номис 1993: 61); *До Дмитра (26-го Паздерника) дівка хитра* (Номис 1993: 62); *У Пилипівку день до обіда* (Номис 1993: 62); *Не к Різду йде, а к Великодню: уночі тріщить, а вдень плющить* (Номис 1993: 63); *В Великім пості не ходи в гості* (Номис 1993: 63); *Пішло уже мені з Петрового дня* (Номис 1993: 130) тощо.

До 95% паремій з поняттями категорій простору та часу використовують їх опосередковано для позначення понять інших категорій. Наприклад, для простору це: *багато* – *И курці носом нігде клонуть* (Номис 1993: 347); *безмежність простору* – *Нема тії драбини, щоб до Неба достала* (Номис 1993: 56); *Як небесна височина, так морська глибина* (Номис 1993: 56); *біда* – *Хоч и до Кракова – скрізь біда однакова* (Номис 1993: 133); *Од Чакова до Кракова – всюди біда однакова* (Номис 1993: 133); *шкідливість горілки* – *Де Біг церкву ставить, там дідько коршму* (Номис 1993: 517); *догляд, дбання* – *Далеко сховавши, ближче найдеш* (Номис 1993: 439); *Далеко лежало, мало боліло* (Номис 1993: 444); *Не близько лежить, мало болить* (Номис 1993: 444); *Близько лежить, живіт болить* (Номис 1993: 444); *духовність* – *Від серця до неба шлях не треба* (Номис 1993: 42); *Від серця до Бога навпростець дорога* (Номис 1993: 42); *Гріх по дорозі біг, та до нас пліг* (Номис 1993: 43); *історичні події* – *Мазепа в Полтаві подавивсь галушкою* (Номис 1993: 62); *Славний козак Максим Залізняк – славнішєє Запоріжжєя* (Номис 1993: 70); *ліхо* – *Туди не підскачии, туди не провалисся* (Номис 1993: 125); *До Бога не підскачии, в землю не пробтєсся* (Номис 1993: 126); *Туди високо, туди глибоко* (Номис 1993: 126); *Хоч и в прірву! – йди* (Номис 1993: 127); *лінивство* – *Вибіраецця, як за море стріляти* (Номис 1993: 484); *Вибіраецця, як чайка за море* (Номис 1993: 485); *За море по зілля пішов* (Номис 1993: 485); *людські відносини* – *Не нашого села прихожане* (Номис 1993: 419); *То люде не нашої й хати* (Номис 1993: 419); *Не нашого поля ягода* (Номис 1993: 419); *Мені так між ворогами, як тій криниці між дорогами* (Номис 1993: 421); *Не копай другому ями, бо сам упадеш* (Номис 1993: 425); *Хто під ким яму копає, то в ню впадає* (Номис 1993: 425); *невдача* – *Попав пальцем в небо!* (Номис 1993: 116); *Не тикай пальця в небо* (Номис 1993: 117); *Добувся, як Швед під Полтавою* (Номис 1993: 117); *Йшов, йшов дорогою, та и в яму впав; любив, любив хорошую, та й плюгаву взяв* (Номис 1993: 118); *однаковість*

– *Сліпий невидючого водив, та обидва в яму повпадали* (Номис 1993: 357); *Против ставу гребля* (Номис 1993: 360); *Скільки не літай, а все прийдеця на землю падать* (Номис 1993: 360); *Ті ж гості, та в ту хату* (Номис 1993: 360); *Самії тії гості та й до хати йдуть* (Номис 1993: 361); *Той же гость та в тую хату* (Номис 1993: 361); *На одній сіножаті и віл пасеця, и бузько жаби ловить* (Номис 1993: 361); *одруження – Хоч не силна, аби двір закрасила* (Номис 1993: 385); *Хоч далеко, та дихати легко* (Номис 1993: 394); *Близько, та ходить слизько – далеко, та ходить легко* (Номис 1993: 395); *Хоч сова, аби з другого села* (Номис 1993: 395); *‘погано’ – Ні в кут, ні в двері* (Номис 1993: 346); *Ні в тин, ні в ворота (ні куди не годен)* (Номис 1993: 346); *Ні до ліса, ні до біса* (Номис 1993: 346); *Ні до села, ні до города – той же вжиток* (Номис 1993: 346); *Ні к селу, ні к городу* (Номис 1993: 346); *Ні до села, ні до міста* (Номис 1993: 346); *Ні сюди, ні туди* (Номис 1993: 346); *про подорожуючих – Хто простує, той дома не ночує* (Номис 1993: 502); *Хто кругу не боїця, той далі становиця; а хто навпрошки, той чортам роги править* (Номис 1993: 502); *Хто кружає, той дома спать лягає, а хто простує кругом їздить* (Номис 1993: 502); *Язык и до Кракова доведе* (Номис 1993: 502); *Язык Києва доведе* (Номис 1993: 503); *Язык до Києва доводить* (Номис 1993: 503); *‘рися характеру’ – Баба сім миль зза пекла (така зла)* (Номис 1993: 47); *Баба з пекла родом* (Номис 1993: 47); *‘роздуми’ – Де не можна перескочити, то треба перелізти* (Номис 1993: 275); *Де не перескочиши, там підлізь* (Номис 1993: 276); *Наперед не виривайся, ззаду не зоставайся, середини держися* (Номис 1993: 276); *З сокирою не лізь туду, де пила не була* (Номис 1993: 278); *Лови рибку, де лопух є* (Номис 1993: 278); *Туди гладь, куди шерсть лежить* (Номис 1993: 278); *Курка кудахче в однім місці, а яйця кладе вь другім* (Номис 1993: 278); *Не виводи вовка з ліса* (Номис 1993: 278); *‘сила в чому’ – Ні в тім річ, що в хаті піч: то біда, як нема!* (Номис 1993: 330); *Не то кінь, що в болото увезе, а то, що з болота вивезе* (Номис 1993: 330); *Лучче синиця в жмені, ніж журавель в небі* (Номис 1993: 330); *характеристика особи – Посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл* (Номис 1993: 157); *Пусти пса під стіл, а він дереця на стіл* (Номис 1993: 159); *Куда вітер, туди й він* (Номис 1993: 159); *Вертиця як оюн в ополонці* (Номис 1993: 169); *‘нісенітниця’ – У городі бузина, а в Києві дядько* (Номис 1993: 570); *‘характеристика смаку’ – Аж Киев видно* (Номис 1993: 543); *Аж Москва видно* (Номис 1993: 543); *‘характеристика співу’ – Як заспіває, то наче у Печерському самий білший дзвін* (Номис 1993: 544); *З таким голосом під Білоусом вовк корову драв* (Номис 1993: 545) та багато інших.

Такий стан речей можна, мабуть, пояснити тим, що, з одного боку, поняття категорій простору та часу «щонайтісніше» пов'язані з життям людини протягом всього його часу і тому найзрозуміліші до сприйняття. Це дозволяє складніші і абстрактніші поняття легко пояснити саме ними. З іншого боку, тоді і перед тим, коли видавали збірку, ставлення до простору і часу було зовсім іншим, менш динамічним, а орієнтирами були: у просторі те, що бачило око чи розказали оточуючі, а у часі – природні явища (день – ніч, весна – літо – осінь – зима) та церковні свята.

Література

- БЛИЗНЮК, Олена, 2007: Концепти життя і смерть крізь призму української та італійської ментальності. *Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова*. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. 183–187.
- БОГУЦЬКИЙ, Вадим, 2009: Міфогенна топіка як джерело просторових номінацій: когнітивно-аксіологічний аспект. *Studia Linguistica*. Вип. 3. 20–27.
- ГОЛІ-ОГЛУ, Тамара, 2007: Час і простір у східнослов'янській концептуальній картині світу та їх відображення в ритуальному дискурсі. *Лінгвістичні студії*. Вип. 15. 436–440.
- КОБИЛКО, Наталя, 2014: Міфологема «дорога» в українському фольклорі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. №9. 15–17.
- НОМИС, Матвій, 1993: *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.
- НОМИС, Матвій, 2004: *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.
- СЛОВАРЬ = *Словарь української мови (Slovar' ukrajins'koji movu)*. Упорядкував Борис Грінченко. Адреса сайту: <http://hrinchenko.com>.
- СЛУХАЙ, Наталія, 2003: Відображення уявлень про міфопоетичний хронотоп у східнослов'янському мовно-концептуальному просторі. *Слов'янський вісник Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету*: Серія «Філологічні науки». Вип. 3. 13–17.
- СУМ 1970–80 = *Словник української мови (Slovnuk ukrajins'koji movu)*. Адреса сайту: <http://sum.in.ua/> (28.05.15).
- ТИЩЕНКО, Олег, 2001: Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті: Автореф. дис... д-ра філол. н.: 10.02.15. Київ: Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка.